

Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu'nda Gayrimüslimlerin İstihdamı*

Mehmet Çetin**

Recep Kök***

Öz

Asker sevkiyatı, savaş lojistiğinin önemli bir bileşenidir. Sevkiyat, devletlerin yalnızca askerî değil aynı zamanda iktisadî kapasitesini de yansıtmaktadır. Muharip kuvvetlerin artırılması bağlamında yabancı askerlerin ve gelişmiş teknolojinin transferi ve askerî beşeri sermayenin artırılması bakımından da askerî uzmanların istihdamı çoğu zaman bu sevkiyatta kendisine yer bulmaktadır. Osmanlı askerî sisteminde Klasik Dönem'de bunun en önemli kaynağı, Batı'dan gerçekleşen askerî teknoloji transferi ile Osmanlı ülkesine yapılan göçlerdir. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı süresince, ittifak ağları çerçevesinde yabancı askerlerden ve uzmanlardan büyük ölçüde faydalanmıştır. Bu çalışmada Kırım Savaşı örneğinde Osmanlı Ordusu'nda görev almak isteyen ve zorunlu askerliğe yönelik uygulamalar çerçevesinde orduda istihdamı kararlaştırılan gayrimüslimlerin askere alımları ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı Kırım Savaşı özelinde Osmanlı Ordusu'ndaki gayrimüslim askerlerin alım süreçlerine ilişkin süreç ve prosedürleri detaylandırmak, savaş içerisinde yurttaş ordusuna doğru evrilmek istenen sistemin tıkanma noktalarını vurgulamak ve sefer lojistiği içerisindeki işleyiş biçimini açıklamaktır. Çalışmanın literatüre katkısı da bu doğrultuda olacaktır. Elde edilen bulgular Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda yabancı askerlerin istihdamının özellikle dönemin politik konjonktürüne bağlı olarak geliştiğini ve gayrimüslim teb'anın askere alınması bağlamında yurttaş ordusunun oluşturulmasında başarıya ulaşılmadığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kırım Savaşı, Gayrimüslimler, Askere alım, İstihdam, Savaş lojistiği.

Jel Kodları

H56, J15, J61, N43.

* Geliş Tarihi: 13 Aralık 2015 – 13 Temmuz 2016

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Metin içi: (Çetin ve Kök 2018: Sayfa No)

Kaynakça: Çetin, Mehmet - Kök, Recep (2018). Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu'nda Gayrimüslimlerin İstihdamı. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 85: 1-24.

** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir/Türkiye
mehmet.cetin@deu.edu.tr

*** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir/Türkiye
recep.kok@deu.edu.tr

Giriş

Erken Modern Dönem'de Batılı devletler için seferber edilecek kuvvetlerin belirli bir kısmının yurtdışından getirtilmesi olağan bir durumdur. Bu dönemde Fransız Ordusu'nun %20'si Alman ve İsviçreli birliklerden meydana gelmektedir. Benzer şekilde Tudor Hanedanı'nın yönetimindeki İngiliz Ordusu'nun İskoçya'da gerçekleştirdikleri seferlerde Arnavut hafif süvari birlikleri ile İspanyol piyadeler görev almıştır. Yabancı asker istihdamının en önemli nedeni askerî gücün tüm alanlarının teşkil ve muhafazasının çoğu hükümdarın kapasitesinin üzerinde olması ve özellikle 16. yüzyılın öncesinde bu durumun âdem-i merkeziyetçi bir yapıya neden olmasıdır. Bununla birlikte devletler açısından yabancı asker istihdamı pek çok avantaja da sahiptir. Zira ulus devletlerin henüz oluşmadığı parçalı siyasi yapıların egemen olduğu bir dönemde istihdam edilen yabancı askerler hem daha sadık olabilmiş hem de karşıt bir iktidar kaynağının çıkar odağı haline gelmemiştir (Parker 2004: 27-35, Wilson 1999: 178-180).

Yabancı askerlerin ve askerî uzmanların Osmanlı Ordusu'nda istihdamı ise farklı dinamikleri içermektedir. Sahip olduğu kendine özgü ikmal sistemi ile Batılı rakiplerine üstünlük sağlayan Osmanlı Ordusu'nda bağlı eyalet ve bölgelerden seferber edilen Bosna, Sırp, Hırvat, Arnavut, Gürcü kıtaları, Erdel'den Macar süvarileri, Eflak ve Boğdan'dan Ulah ve Moldova birlikleri ile değişik milletlerden yabancı askerî kuvvetler Klasik Dönem'den itibaren orduda bilfiil görev almıştır. Buna karşın gayrimüslimler, Kırım Savaşı sırasında 14 Mayıs 1855 tarihinde cizye vergisinin kaldırılarak tüm gayrimüslim teb'anın Müslümanlar gibi askerlik yapmakla mükellef olduğunun ilanına kadar askerlik görevinden büyük ölçüde muaf tutulmuştur (Ertaş 2008: 221, Heinzelman 2009: 23). Yabancı unsurların Osmanlı askeri sisteminde kendisine yer bulmasının önemli bir diğer kaynağı ise Osmanlıların, yeni fikirlere ve teknolojilere açık olmaları ve yaşadıkları çağın teknoloji diyaloguna aktif bir şekilde katılmaları olmuştur (Agoston 2006: 68). Osmanlı tarihinin erken dönemlerinden itibaren Batı teknolojisi ve teknikleri, ta'ife-i efrenciyan adı verilen, Sultan'ın emrindeki ücretli uzmanlar grubu vasıtasıyla askerî projelerde uygulanmıştır (Murphey 1992: 6-7). Söz konusu uzmanlar, beraberlerinde getirdikleri bilgilerin yanında Osmanlı dökümhanelerinde, miri tersanelerde ve orduda aktif olarak görev almışlardır. Savaş esirleri arasında bulunan top döküm ustalarının Osmanlı hizmetine alınıp çalıştırılması ile Batı'daki top döküm teknolojisi konusundaki gelişmeler yakından takip edilmiştir (Agoston 2006: 70, Ayduz 1999: 633-634).

Bununla birlikte Osmanlılar, diplomatlar, İslamiyet'i kabul eden seyyahlar, tacirler, denizciler, Avrupadaki dinî baskıdan kaçan, özellikle 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında İspanya ve İtalya'dan sürgün edilen Yahudiler, Marranolar, Macaristan'dan gelen Calvinistler ile diğer gruplara sığınma hakkı tanıyarak, Batı'nın savaş sanatına ilişkin teknik bilgisinin kolayca transfer edilmesine ve kabul edilip uygulanmasına imkân tanımuşlardır.

Bu çalışma üç bölümden meydana gelmektedir. Takip eden bölümde Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Ordusu'nda gayrimüslimlerin istihdamı iki alt bölümde ele alınacaktır. İlk bölümde istihdam edilen gayrimüslim askeri uzman ve grupların profili ve gönüllü katılım talepleri karşısında Osmanlı askerî idaresinin tutumu ele alınmaktadır. İkinci alt bölümde ise Osmanlı teb'asından olan gayrimüslimlerin Nizamiye Ordusu'nda görevlendirilmesi kararının ardından belirlenen alım kriterleri, askere alım süreci ve meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi verilmektedir. Son bölümde ise sonuç ve genel değerlendirmelere yer verilecektir.

Kırım Savaşı'nda Gayrimüslimlerin Orduda İstihdamı

Gayrimüslimlerin Osmanlı Ordusu'nda istihdamı Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimler ile başka ülkelerden gönüllü yahut ücretli olarak orduda görev alan gayrimüslimler olarak ikili bir şekilde tasnif edilebilir. Genel hatları ile ele alındığında Osmanlı Devleti'nde ordu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte 1826 yılında lağvedilen Yeniçeri Ocağı köken olarak gayrimüslim devşirmelerden tertip ediliyordu. Yine Rumeli'deki çeşitli askeri hizmetlerde voynuk ve martolos gibi Hristiyan topluluklardan istifade ediliyordu (Gülsoy 2010: 19-22). Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nde askerlik, 20 – 25 yaş arası Müslüman erkek nüfustan kura usulü ile yapılan alımlarla gerçekleştirilmekteydi. Kendilerine kura isabet edenler yerlerine başkalarını gönderebilme imkânına sahipti. Orduda aktif askerlik hizmeti, altı yıl sürmekle birlikte yedi yıl süresince de redif sınıfında hizmet verilmekteydi. 8 Eylül 1843 tarihinde ilan edilen Tensikat-ı Celile-i Askeriye adlı düzenleme ile Asâkir-i Mansûre'nin muvazzaflık süresinde indirime gidilmiş ve muvazzaflık süresi 5 yıl, rediflik süresi de 7 yıl olarak belirlenmiştir. Bu askerlerin her yıl 1 ay süre ve nöbetle bağlı oldukları kazaların merkezine çağrılarak eğitime tabi tutulacakları belirtilmiştir (Yurdakul 2008: 434, Öz 1990: 18). Her yılın Mart ayı başında ordular mevcudunun beşte biri terhis edilerek yerlerine kura ile yenileri alınacaktır (Çadircı 1985: 60). As-

keri gücün önündeki en önemli engellerden birisini muafiyetler meydana getirmiştir. Genel olarak; bireysel ve toplu olmak üzere iki tür muafiyetten bahsedilebilir. Kadınlar ve resmiyette 1856 pratikte ise 1909'a kadar gayrimüslimler, İstanbul ve Eyalet-i Mümtâze ahalisi, din görevlileri ve medrese öğrencileri asker alımından muaf tutulmuştur. Bu sisteme göre her yıl ortalama 25 bin kişi askere alınmıştır (Fevzi 1927: 7-8, Zürcher 1998: 444).

Ücretli yahut gönüllü olarak orduda görev alan gayrimüslim askerler açısından bakıldığında dönemsel olarak Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı Ordusu'nda yabancı askerlerin istihdamı, büyük ölçüde gerçekleştirilen askerî reform ve yenileşme hareketlerindeki rollerinden ileri gelmiştir. Özellikle Fransa ve İngiltere'den getirilen uzmanlar, oluşturulan askerî ocak ve okullarda talim ve denetim görevlerini üstlenmişlerdir. Bu durum, III. Selim ve II. Mahmut dönemi reformlarının özünü, Batı tarzı uygulamalar oluşturduğu için bir zorunluluk da teşkil etmiştir. Fransız İhtilali'ni takiben Avrupada ortaya çıkan milliyetçi akımlar ve bu akımların Avusturya – Macaristan İmparatorluğu'ndaki yansıması olan başarısız Macar ve Leh İsyanı, 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı'daki yabancı askerî uzman profilini de tamamıyla değiştirmiştir. Leh ve Macar askerî personelinin 1849 yılı Ağustos ayında Osmanlı Devleti'ne iltica etmeye başlamasıyla ortaya çıkan diplomatik kriz, aynı zamanda Kırım Savaşı'nın da bir provası olmuştur. Rusya'nın Avrupa içlerine nüfuz etmesinden rahatsız olan İngiltere ve Fransa'nın desteğini alan Bâb-ı Âli, Macar ve Leh subayları ve bilhassa teknik bilgiye sahip olan askerleri rütbelerini dikkate alarak ordusunda görevlendirmeye başlamıştır (Yıldız 2013: 86-89). Kırım Savaşı esnasında yabancı askerlerin Osmanlı Ordusu'ndaki istihdamı da bu gelişmelere bağlı olarak şekillenmiştir.

Yabancı Askerlerin Osmanlı Ordusu'nda İstihdamı

Kırım Savaşı'nda yabancı asker ve komutanların Osmanlı Ordusu'nda görev alma taleplerinin temel motivasyon kaynağını, başarısız 1848-49 Macar ve Leh İsyanı ile müttefik devletlerin Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya ile savaşmaya karar vermesi oluşturmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Ordusu'nda görev alan gayrimüslim askerler arasında öncelikli grubu Lehliler oluşturmuştur. Bunlardan bir kısmı, Macar Mültecileri Meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan Lehlilerden meydana gelmekte iken diğer kısmı ise Rusya'ya karşı Osmanlı Ordusu'nda görev almak isteyen yurtdışındaki Lehliler olmuştur. İhtilal girişiminin başarısız olması üzerine Osmanlı Dev-

leti'ne sığınanlar arasında askerlik mesleğinde uzman kişiler başta olmak üzere, doktor, tabip, eczacı, mühendis, makinist, haritacı, baytar, ekonomist, müderris, kimyacı ve ressam gibi meslek sahiplerinin yanında arabacı, değirmenci, berber, mücellid, terzi, inşaat ustası ve marangoz gibi zanaat erbabı olmak üzere farklı meslek gruplarından insanlar yer almıştır (Gümüş 2010: 1365-1366).

Savaşın henüz ilk yılında Osmanlı Ordusu bünyesinde Lehli askerlerden oluşan bir alayın teşkil edilmesi bizzat İstanbul'da ikamet etmekte olan Lehli mülteciler tarafından Rumeli Ordusu Müşiri Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'ya takdim edilen layiha ile talep edilmiştir. Asıl adı Mihajlo Latas olan Ömer Paşa, Hırvat asıllı olup 1828 yılında Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve Kırım Savaşı sırasında önce Rumeli Ordusu Müşirliği ve savaşın Kırım Yarımadası'na sıçramasının ardından da Başkumandanlığa getirilmiştir (Karpas 2002: 179). Ömer Paşa'ya gönderilen layihada teşkil edilecek alaya General Visovski'nin kumanda edebileceği belirtilmiştir. Bu alayın Tuna Bölgesi'nde Lehistan'a sınır olan mevkilere konumlandırılarak; Rus yönetiminde bulunan Lehli ahalinin ayaklandırılabilmesi ve böylece Rus kuvvetlerinin tahrip edilebileceği düşünülmüştür (ATASE, 4-43-10-4, BOA, İ. HR 109/5348). Bu çerçevede İhtilalden kaçan pek çok Macar ve Polonyalı asker, Osmanlı Devleti tarafından Rumeli Kıtası'nda Ömer Paşa'nın komutasında görevlendirilmiştir.

Osmanlı Ordusu'na katılmak üzere Lehli mültecilerden bir fırka oluşturulması konusunda Paris Sefiri Veliüddin Paşa tarafından Serasker Paşa'ya yazılan tezkirede; durumun ciddi derecede tetkik edilmesi gerektiği ve mültecilerin başında bulunan generalin çok güvenilir olmadığı ifade edilmiştir (BOA, A. MKT. NZD 108/98). Osmanlı Ordusu'nda görev almak üzere istihdam edilmek isteyen İngiliz ve Lehli subaylara dair olarak Londra Sefiri Kostaki Musurus Paşa'nın tahriratı ile Serasker Paşa ile gerçekleştirilen haberleşme üzerine bir kıta tezkire yazılarak; Sadaret'e takdim edilmiştir. Buna göre İstanbul'da dahi pek çok ecnebinin Osmanlı Ordusu'na katılmak istediğinde bulunduğu, bunlar ile uğraşılmakta olduğundan sonradan bir şekilde sıkıntının ortaya çıkmaması için bu isteklerin geçerli birer bahane ile reddedilmesi hususu Londra Sefiri'ne bildirilmiştir (BOA, HR. SYS 1346/32). Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan Ağnad kazakları Rusya ile olan savaş durumundan dolayı Osmanlı Ordusu'nda görev almak konusunda

gönüllü olmuşlardır. Önceki seferlerdeki hizmetleri göz önünde bulundularak; bunlardan bir alay süvari tertip edilmiştir. Rus Ordusu'ndaki kazak alaylarına denk bir şekilde Lehistan'dan da bir alay kazak askerinin tertip ve istihdamı uygun görülmüştür. Lehistan kralzâdelerinden olup Paris'te bulunan Viyatol, oluşturulan bu kazak alayına miralay olarak tayin edilmiştir. Kazaklardan tertip edilen ordunun kumandanlığı ise Leh diasporasının İstanbul ayağını kuran ve Rumeli Ordusu'na mensup olan Sadık Paşa'ya verilmiştir. Asıl ismi Michael Czaikowski olan Sadık Paşa da Macar İhtilali'nin başarısız olmasının ardından Osmanlı'ya sığınan Polonyalı mültecilerdendir. Müslümanlığı benimseyip Sadık adını almıştır. Mehmed Sadık Paşa, sadece Kazak Süvari Alayı kumandanlığında kalmamış, bulunduğu bölgelerde, mevcut askerî birliklerin yeniden düzenlenmesi, yeni istihkâmların yapılması, askerinin disiplin altına alınması gibi çalışmaları da yürütmüştür (BOA, Ayniyat, 618: 105, *Takvim-i Vekayi Gazetesi*, 8Aralık 1853, Ortaylı 2000: 190, Beydilli 2008: 396, Gümüş 2010: 1367).

İngiliz ve Fransız sefaretlerinden Sadaret'e gönderilen tebligatta; Sadık Paşa komutasında teşkil edilen Kazak alaylarının karabina ve kılıç gibi mühimmatlarının müttefik devletler tarafından tedarik edileceği ifade edilmiştir. Fransa Devleti tarafından bu alaylara iki bin adet silah sağlanacaktır. Hariciye Nezareti tarafından, bu silahların kabul edildiği fakat öncelikle birer numunesinin belirli sefaret memurları tarafından Seraskerlik'e teslim edilecek; buradan dağıtılmasının uygun olacağını belirtilmiştir (BOA, A. AMD 50/44,). Rus Ordusu'ndan firar edip Osmanlı Devleti'ne sığınan Lehlilerin de bu alaylarda istihdam edilmelerine karar verilmiştir. Lehistan, Rusya tarafından işgal altında tutulduğundan, pek çok Lehli mülteci Rusya'ya karşı savaşmak ve kendi özgürlüklerini kazanmak amacıyla Osmanlı saflarında savaşmak istemişlerdir (BOA, İ. MMS 2/ 88, BOA, A. AMD 61/1, BOA, HR. MKT 90/6, BOA, HR. MKT 102/67).

Macar İhtilali esnasında Macaristan'da meydana gelen olaylara katılarak daha sonra Osmanlı Devleti'ne göç edip Kütahya tarafına yerleştirilen mültecilerin sınır dışı edilmesi, olaylara katılmayanlar arasından ise ihtiyaç ölçüsünde subay alınarak Anadolu Ordusu'nda istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. Yurtdışından kendi talepleriyle Osmanlı Ordusu'nda görev almak isteyenlerin durumu hakkında ise sefaretler aracılığıyla bilgi alınmıştır (BOA, İ. DH 331/21320). Orduda görev almak isteyen Lehlilerden bazılarının is-

tihdamında haklarındaki olumlu referanslar etkili olmuştur. Jacques Alléon tarafından Kaptan Paşa'ya yazılan tezkirede, Lehli Aleksanki'nin bir dönem Rus donanması baş kılavuzluğu yapmış olması ve Karadeniz Sahili'nin diğer bölgelerinde farklı hizmetlerde bulunmuş olmasından dolayı Osmanlı Ordusu'nda bu askerden istifade edilebileceği ifade edilmiş ve sahip olduğu tecrübe ve bilgi birikimi nedeniyle istihdamının faydalı olacağı belirtilmiştir (BOA, HR. SYS 1346/48).

İhtilalden kaçarak Osmanlı'ya sığınan ve orduda istihdam edilen çok sayıda Macar ve Polonyalı subay, Müslüman isimleri almıştır. General Bem, Murat Paşa ismini alırken, Szarcinski Osman Bey, Tabatsinski Ali Bey, Wladyslaw Koscielski de Sefer Paşa isimlerini almışlardır. General General Zamowinski, Sobieszcanski, Wilkoszewski ve diğer 17 subay ise dinlerini değiştirmeden Osmanlı ordusunda hizmet etmeye devam etmişlerdir (Ortaylı 2000: 190). Osmanlı ordusunda görev yapan bir diğer önemli kişi de Nihad Paşa adını alan ve orduda harbiye subayı olarak istihdam edilen Seweryn Bilinski'dir. Bilinski, Osmanlı ordusunda yapılan reformların da öncülerindedir. Kırım Savaşı'nda Sivastopol, Gözleve ve Batum'da görev yapmıştır (Aydın 1992: 76). İsim değişikliklerinin arkasındaki temel neden ise Osmanlı askerlerinin bu komutanların emirlerine itaat etmesini sağlamaktır.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda görev yapan ve önemli işlere imza atan gayrimüslim komutanlardan birisi de Macar asıllı General Kmety'dir. Sonradan İsmail Paşa adını alan Kmety ilk önce General Bem (Murat Paşa)'nın yardımcısı olarak 1850 yılında Halep'te görevlendirilmiş daha sonra Anadolu Ordusu'nda istihdam edilmiştir. Anadolu Ordusu'nun de facto komutanlığını yapan ve Kırım Savaşı'nın başında tuğgeneralliğe ve 1855 yılı Ocak ayında ordu ferikliğine getirilen William Fenwick Williams komutasında Kars savunmasında önemli bir rol oynamış ve bu muhasara hakkında bir de kitap yazmıştır (Csorba 2002: 1374, Gümüş 2015: 369-370, Arbanasz ve Csorba 2013: 83). Kmety eserinde Kırım Savaşı sırasında Kars'ta arazinin durumu, askerlerin dağılımı ve tahkimatlardaki silah durumu ve muhasara hakkında detaylı bilgi vermiştir. Kmety, kitabı yazmakta ki amacının Williams tarafından savaş hakkında Times Gazetesi'ne verilen malumatta hakkının yenilmiş ve kendisinden hiç bahsedilmemiş olduğunu ifade etmekte ve bir takım açıklamalarda bulunmayı kendi askerî şanına borç bildiğini belirtmektedir. Kmety için en büyük mutluluk kaynağı ise

Macar Savaşı için verilmiş Moskof nişanlarını toplayıp küçük çapta olsa da intikam alması olmuştur (Kmety 1856: 103-147).

Osmanlı Ordusu'nda müttefik devlet teb'asından da çok sayıda komutan görev yapmıştır. Bu komutanlardan belki de en önemlisi savaş sonrasında kaleme aldığı "Turkey and the Crimean War" isimli eseriyle ile Adolphus Slade olmuştur. Slade, diğeri adıyla Müşavir Paşa, Osmanlı Devleti'nin bahriyedeki reformlar için İngiltere'ye gerçekleştirdiği müracaatın ardından Macar Mültecileri Meselesi'nin hareketli günlerinde İngiltere tarafından 1850 yılında İstanbul'a gönderilmiştir (Gençoğlu 2015: 611-612, Lewis 1977: 216). Kırım Savaşı'na bizzat katılmış ve müttefik donanmaları ile Osmanlı donanması arasında aracılık görevi yapmıştır. Meydana gelen olayları vatandaşı olduğu İngiltere Devleti'nden ziyade Osmanlı Devleti'nin bakış açısı ile yorumlamıştır. Müşavir Paşa, Kırım Savaşı'nda bazen bilfiil muharebelere katılmış, bazen de sadece müşavirliğine başvurularak aktif hizmet görmesine izin verilmemiştir. Müşavir Paşa, 1853-56 Kırım Savaşı'nda Osmanlı donanmasını temsilen müttefik İngiltere ve Fransa donanmaları ile görüşmeler yapmış ve gerek büyük nüfuzlu İngiltere büyükelçisi Lord Stratford ile gerekse müttefik ordu komutanlarıyla sık sık ters düşmeyi dahi göze almıştır (Slade 1943: 83-85). Paşa aynı zamanda 30 Kasım 1853 tarihinde Rus filosunun Osmanlı filosunu Sinop Limanı'nda yok ettiği deniz muharebesine de katılmış ve düşmandan kaçarak yenilgi haberini İstanbul'a iletmiştir (Slade 1943: 78-86). Müşavir Paşa Kırım Savaşı'ndan sonra da Tersane-i Âmire'de hizmet etmeye devam etmiş; 1858 yılında ferik rütbesi almıştır. 1867 yılında ise Türk bahriyesindeki 17 yıllık hizmetinin ardından ülkesi İngiltere'ye geri dönmüştür (Özcan 2011: 51, Lewis 1977: 215-216)

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda görev yapan müttefik komutanlardan birisi de İngiliz Sefareti'nin iltiması ve Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın emri ile hareket etmek üzere görev talebinde bulunan General Benison olmuştur. General Benison, maaşsız olarak fakat kendisine rütbesine göre emsali miktar ta'yınat, ihtiyaç duyduğu eşyaların tedarik edilmesi ve maiyetinde bulunacak zabıtların maaşlarının zamanında verilmesi şartıyla, Şumnu Ordusu'nda görevlendirilmiştir (BOA, İ. HR 111/5412). İngiltere Devleti subaylarından Van Eller de Osmanlı Devleti'nde askerlik hizmetinde bulunmak istediği beyanıyla sefarete başvurmuştur. Seraskerlik kendisini, istihdamından fayda sağlanacağı düşüncesi ile miralaylık rütbesi, Haydar

ismi ve bu rütbeye denk maaş ve ta'yinat ile Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın maiyetinde görevlendirmiştir (BOA, İ. HR 111/5427). Fransız zabitlerinin de zamanı geldiğinde Fransız Dış İşleri tarafından resmen görevlendirileceği Fransa Devleti tarafından bildirilmiş ve Fransız subaylarından Vako, 1854 yılı Mayıs ayı ortasından itibaren aylık 1.000 kuruş maaş, iki nefer erzak ve iki yem arpa ta'yinatıyla Rumeli Ordusu'nda istihdam edilmiştir (BOA, A. MKT. NZD 102/83, BOA, Ayniyat, 618: 152).

Savaş sırasında Osmanlı Ordusu'na görev alan bir grup gayrimüslim ise hâlihazırda Osmanlı askerî sanayi tesislerinde çalışan gayrimüslim işçilerdir. Tersâne-i Âmirî vapurlarıyla fabrikalarında müstahdem İngiliz çarkçılar, savaş nedeniyle seferî hükmünde istihdam olunacaklarından; savaş sırasında kendilerine ta'yinat verilmesini ve savaş sırasında yaralanmaları yahut ölmeleri durumunda kendilerine veya ailelerine maaş bağlanmasını talep etmişlerdir. Kaptan Paşa'nın bir kıta tezkiresi ile Bahriye Meclisi'nde ele alınan bu talepler, fabrikada çalışanların vapurlar ile gitmeyecekleri gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Fabrikalarda çalışan çarkçılardan çalışırken sakatlanan ve aletlerin vurmasıyla vefat eden olursa vapurlarda müstahdem olan çarkçılar gibi muamele görecekları de ayrıca belirtilmiştir. Bu çarkçılara ta'yinat verilmezken vapurlarda çalışanlara savaşın sonuna kadar bedeli ihtiyat tertibinden karşılanmak üzere ta'yinat verileceği ve Hazine-i Hassa ve Fırka-yı Mısıriyye gemilerinde bulunan çarkçılar için de aynı durumun geçerli olduğu ifade edilmiştir. Çarkçıların sakatlanmaları ve ölmeleri durumunda kendilerine veya ailelerine verilecek olan maaşların da Maliye Hazine-i Celilesi'nden karşılanması uygun görülmüştür. Kendilerine bağlanacak maaşlar sterlin olarak ödeneceğinden, ödemenin yapıldığı andaki sterlinin kuruş değeri baz alınacaktır (BOA, Ayniyat, 618: 89).

Savaşın başlamasından bitimine kadar yabancı devletlerden pek çok subay, Osmanlı Ordusu'nda görev almayı talep etmiş ve bunların çoğunluğu da kabul edilmiştir. Buna karşın bu askerlerden birçoğunun yeterli askerî bilgiye sahip olmamaları, savaş bilimine vakıf olamamaları, bunların istihdamında yeterli tahkikat yapılamaması, ordu kumandanlarının görüşlerinin alınmaması ve bu askerlerin ta'yinat ve maaş gibi tüm tahsisatlarının karşılıksız olarak ordu kaynaklarından gerçekleştirilmesi, Nizamiye orduları ile yardımcı birlik askerlerinin maaş ve ta'yinatının idaresi konusunda mevcut sınırların artmasına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine yabancı askerlerden

Osmanlı Ordusu'nda hizmet vermek isteyenlerin taleplerinin, tek seferde kabul edilmemesi, hangi orduya katılmak istiyorlarsa öncelikle ilgili ordu komutanının fikrinin alınması, eğer komutan talebin uygunluğu konusunda fikir beyan ederse istihdamına lüzum görülen askerlerin Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de imtihana tabi tutulması kararlaştırılmıştır. İmtihanı başarı ile gerçekleştirenlerin savaş ilmi ve askerî bilgiler konusunda yetkin olduğunun kesinleşmesi durumunda orduya alınması veyahut yetkinliğini ispat etmiş olsa dahi lüzum görülmemesi durumunda kendisinin istihdamından vazgeçilmesi ve ordu komutanlarının muvafakati sağlanmadıkça hiç kimsenin istihdam edilmemesi kararlaştırılmamıştır (BOA, İ. DH 324/21110).

Savaş esnasında Osmanlı ordularında pek çok yabancı hekim ve cerrah da görevlendirilmiştir. Savaşın ilk yılında acil ihtiyaç ve kadrosal yetersizlik nedeniyle yurtdışından doktor getirilmesi hususu, Seraskerlik tarafından sefaretlerden bizzat talep edilmiştir. Yurtdışından gelecek sağlık personelinin, kısa süre içerisinde Osmanlı Devleti'ne gelerek kendileri ile yapılacak sözleşmelerde belirtilen şartlar çerçevesinde istihdam edilmeleri amaçlanmıştır (BOA, HR. MKT 79/73, BOA, A. MKT. UM 160/41). Sonradan yurtdışından doktor getirilmesi hususu, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye havale edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye Meclisi tarafından düzenlenen pusulaya göre uzmanlık bakımından birinci ve ikinci derecede olmak üzere 1.500 ve 1.000 kuruş maaş ve belirli miktar ta'yinat ile 29 nefer tabibin ve pusulada belirtilen maaş ve ta'yinat ile 24 nefer cerrah ve 35 nefer eczacının Avrupa'dan getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlardan başka tertip olunacak 3 alay redif askeri için 6 nefer tabip, 12 nefer cerrah ve 3 nefer eczacının daha yurtdışından getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Görevlendirilecek doktor, cerrah ve eczacıların Paris, Londra, Sardinya, Toskana ve Belçika'dan olmaları ve Paris üzerinden Osmanlı'ya gelmeleri uygun görülmüştür. Görevlendirilecek 35 nefer tabibin ise 15'inin Londra'dan ve kalan 20 nefer tabip, cerrah ve eczacının ise Paris'ten getirilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ. HR 108/5320). Ordularda istihdam edilmek üzere Londra'dan getirilmesi gerekli görülen 15 nefer tabip, İngiltere Devleti askerî hekimbaşısı tarafından seçilmiştir. Tabipler İstanbul'a olan seyahatleri sırasındaki vapur ücretlerinin peşin olarak ödenmesini talep etmişlerdir. Taleplerinin kabulüne kadar sefarethaneye gelip giderek bu iş için diğer iş imkânlarından mahrum kaldıklarını ve başka işlere girmediklerini ve Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'dan bu konuda gelecek talimatı beklediklerini bildirmişlerdir (BOA,

HR. MKT 92/21).

Yurtdışından getirilmesi gerekli görülen tabip, cerrah ve eczacılar ile bunlara tahsis edilen maaşlar Tablo 1'de gösterilmiştir. Toplam 109 nefer sağlık personeline ödenecek maaşın miktarı aylık toplam 4.000 kuruştur. Bu personele maaşlarından ayrı olarak rütbelere göre sefer ve barış zamanı olmak üzere erzak ve yem ta'yını verilecektir. 109 personelin erzak ve yem ta'yını bir ay için 16 nefer erzak ile barış zamanı 3 ve sefer zamanı ise 8 yem ta'yınıdır.

Tablo 1: *Yurtdışından Getirtilecek Sağlık Personeline Verilecek Maaş ve Ta'yınat*

Mesleği	Nefer	Maaş (Kuruş)	Ta'yınat
Diplomalı Doktor Tabip	18	1.500	4 nefer erzak ve barış zamanı 1, sefer zamanı 2 yem ta'yını
İkinci Derecede Tabip	17	1.000	4 nefer erzak ve barış zamanı 1, sefer zamanı 2 yem ta'yını
Diplomalı Eczacı (Alay eczacısı)	17	600	4 nefer erzak ve barış zamanı 1, sefer zamanı 2 yem ta'yını
Diplomasız Eczacı (Tabur Eczacısı)	21	400	2 nefer erzak ve sefer zamanı 1 yem ta'yını
Mütefennin Cerrah	36	500	2 nefer erzak ve 1 yem ta'yını
Toplam	109	4.000	16 nefer erzak, barış zamanı 3, sefer zamanı 8 yem ta'yını

Kaynak: BOA, İ. HR 108/5320, 18 Rebiü'l-ahir 1270.

Tabip, cerrah ve eczacılar, İstanbul'a geldiklerinde usul üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından sınava tabi tutulacak ve ehliyetleri tespit edilince, kabul edilerek; istihdam edileceklerdir. Sınavda başarılı olup istihdam edileceklerin İstanbul'a gelişleri esnasındaki ikinci seferki navlunları, devlet tarafından karşılanacak ve maaş ve ta'yınları da imtihan tarihinden itibaren işleyecektir. Sınavda başarılı olamayanların ise navlun bedelleri kendileri tarafından karşılanacaktır. İstihdam edilenler, Anadolu ve Rumeli ordularından hangisinde görevlendirilirlerse İstanbul'dan ordu merkezlerine varınca ya kadar harcırah talep edemeyeceklerdir (BOA, İ. HR 108/5320).

Mekteb-i Tıbbiye'nin gerçekleştirdiği alımlar dışında, yurt dışından getirilen doktorlara da yem ve ta'yınat tahsis edilmiştir. Fransa'dan getirilen doktorlardan bir kısmı Şumnu'daki Osmanlı Ordusu'nda görevlendirilmiştir

(BOA, HR. SYS 1346/14). Bunlardan Doktor Baron, Şumnu'da bulunan muvazzaf askerlerin hizmetinde çalışmış sonradan boşta kalmasıyla yeniden görev talep etmiştir (BOA, Ayniyat, 723: 4). Fransa Devleti vatandaşlarından olup hem tabiplik hem de öğretmenlik görevi ile Rumeli ve Anadolu ordularında görev yapmakta olan Duruman ve Porte'ye üçer yem ta'yını ve 2.500 kuruş maaş, Baron'a iki yem ta'yını ve 1.500 kuruş maaş, Pierre'e iki yem ta'yını ve 1.000 kuruş maaş, Doril'e yalnızca 1.500 kuruş maaş ve Lambour'a ise 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Bu doktorların maaşları 1853 yılı Nisan ayından itibaren işletilmiş olup olağanüstü masraf tertibinden olarak Hazine tarafından ödenmiştir (BOA, HR. SYS 1348/47). Devlet başarılı olan doktorları da ödüllendirmiştir. Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın yaşadığı sağlık sorununu gidermesi üzerine tabip Fodel'e Maliye Hazine-i Celilesi'nden 20 – 25 bin kuruş kıymetinde değerli ve süslü bir kutu hediye edilmiştir (BOA, HR. SYS 1348/52).

1855/56 (H. 1271) yılında Osmanlı askerî hastanelerinde istihdam olunmak üzere İngiltere'den getirilecek doktor ve cerrahlara ise 50'şer sterlin yevmiye ödenmesi kararlaştırılmış ve bunun için Seraskerlik'ten polişe keşide ettirilmiştir (BOA, HR. MKT 100/79). Askerî hastanelerde görevlendirilen doktorlardan bir kısmı, sonradan maaşları ilgili bölge ahalisinin vergilerine ilave edilerek ödenmek suretiyle memleketin farklı yerlerinde görevlendirilmiştir. Bunlardan Fransız tabip Poye öncelikle Erzurum'da bulunan askerî hastanede görevlendirilmiş sonradan ise 13 Mart 1853 tarihinden itibaren Meclis-i Muhasebe-i Maliye kararı üzerine aylık 1.000 kuruş maaş ve 12 ay süre ile memleket hekimliği ile görevlendirilmiştir. Fakat tabibin görevlendirilmesi ve birikmiş maaşlarının tahsili konusunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. Öncelikle kendisinin askerî hekimlikten istifasına izin verilmediği ve ardından ahali tarafından maaşının ödenmesi konusunda muvafakat gösterilmediği bildirilmiştir. Poye, 12 ay süresince memleket hekimliği görevini yerine getirmiş olsa da hem istifası kabul edilmemiş hem de görev süresince askerî hekimlikten maaş almaya devam etmiştir. Dolayısıyla kendisine ikinci defa maaş verilmesi uygun görülmemiştir. Bunun üzerine Erzurum Meclisi tarafından Meclis-i Valâ'ya gönderilen mazbata ile Poye'nin Hazine'de bulunan maaş kaydının terkin talebi edilmiştir (BOA, İ. MVL 333/14288, BOA, A. MKT. NZD 135/66).

Gayrimüslim Teb'anın Orduda İstihdamı

Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin askere alım konusunda Rusya'ya göre en önemli dezavantajını, sadece Müslüman bir asker havuzundan beslenmek zorunda olması oluşturmuştur. Kırım Savaşı öncesinde donanmaya kısa süreli gayrimüslim bahriyeli alımları, hayata geçmeyen Ermenilerin kara birliklerinde kullanılması projesi ve 1826 yılında Silistre'de Hristiyan kazakların süvari birliklerinde kullanılması dışında gayrimüslimlerin orduda istihdamı söz konusu olmamıştır. 1846 Kura Kanunnamesi'nin dini esaslara dayanan temellere oturtulmuş olması nedeniyle tüm gayrimüslim teb'a fiilen askerlik görevinden muaf tutulmuştur (Heinzelman 2009: 160-167, Gülsoy 2010: 35-41, 195).

Kırım Savaşı'nın başında önde gelen üç bin Bulgar ailesi, daha sonra Ermeniler, Saruhan ve İzmir'den Rumlar, orduda görev almak için gönüllü olarak başvurmuşlarsa da kibarca reddedilmişlerdir (Badem 2010: 50, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2006: 104). Fakat savaş nedeniyle artan asker ihtiyacına bağlı olarak devlet, uzun vadede bir yurttaş ordusu oluşturma hedefi çerçevesinde gayrimüslimlerin de Müslüman teb'a gibi askerlik yapmasına karar vermiştir. Böylelikle devlet, askerlik vazifesini tüm teb'a için zorunlu hale getirerek hem artan asker gereksinimini gidermeyi hem de bozulan müslim – gayrimüslim dengesini düzeltmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda İngiltere ve Fransa ile imzalanan ittifak antlaşması kapsamında askerlik yapmakla yükümlü olmayan gayrimüslimlerden alınan cizyenin i'ane-i askeriyeeye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. 14 Mayıs 1855 tarihli Takvim-i Vekayi'de cizye vergisinin kaldırılarak tüm gayrimüslim teb'anın Müslümanlar gibi askerlik yapmakla mükellef oldukları ilan olunmuştur. Askere alınmayacak olanlar ise i'ane-i askeriye adı verilen bir bedel ödeyeceklerdir. Cizyenin i'ane-i askeriye olarak alınması, gayrimüslimlerin orduda istihdamı, verecekleri i'ane-i nakdiye konusunda şartların belirlenmesi ve gerçekçi bir oranlamanın yapılması amacıyla Meclis-i Âli-i Tanzimat toplanmıştır. Tanzimat Meclisi'nde oluşturulan mazbata, daha sonra Sadaret'te teşkil edilen özel mecliste görüşülmüştür. Buna göre vergi suretiyle tahsil edilecek i'ane-i askeriyeeye ilişkin koşulların belirlenmesinde şer'i hükümlere uygun davranılması, dâhili olarak gayrimüslim nüfusun ve harici olarak Avrupa'nın emel ve arzusuna karşı bir tutum takınılması ve Hazine-i Celile'nin zarara uğratılmaması temel kıstaslar olarak belirlenmiştir. İ'ane-i askeriyenin tahsilinde Müslüman erkek nüfustan ne kadarının askere alınması gerekiyorsa ona

nispetle gayrimüslim erkek nüfustan belirli oranda erkeğin askere alınarak kalan kısmından hal ve iktidarına göre i'ane-i askeriye alınması usulü uygun görülmüştür (*Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1855, BOA, İ. MMS 132/5650, Aktepe 1993: 108).

İ'ane-i askeriye, gayrimüslimlerin verecekleri asker sayısına bağlı olarak belirlenecektir. Askerî hizmette bulunacakların bedeli genel toplamdan düşülerek kalan tutar gayrimüslim teb'anın askerlikle mükellef erkek nüfusuna taksim edilecektir. Ayrıca i'ane-i askeriye, ayrıca değil, diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilecektir (Gülsoy 2010: 65). İ'ane-i askeriye oranının tespiti amacıyla öncelikle askere alınmaya elverişli erkek nüfusun sayımının yapılması gerekmiştir. Ceride Muhasebesi'nden gönderilen pusulada Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman erkek nüfusun 4,5 milyon ve gayrimüslim erkek nüfusun ise 2,8 milyon civarında olduğu belirtilmiştir. Fakat tam bir sayımın yapılamamış olması nedeniyle Ceride Muhasebesi'nin rakamlarında bir takım hataların olabileceği tespit edilmiştir. Müslüman erkek nüfusun 6,036 milyon iken bu hesaba uygun olarak gayrimüslim erkek nüfusun ise 3,5 milyon civarında olması gerektiğine kana'at getirilmiştir. Askerî mevcudu 200 bin olarak belirlenen nizamiye sınıfının bu sayıyı muhafaza etmesi amacıyla her sene 50 bin civarında Müslüman erkeğin askere alınması gerekmiştir. Bu bağlamda Kırım Savaşı öncesinde her 120 erkekten biri kura usulü ile askere alınmıştır. Gayrimüslimlerin askere alınması ile birlikte Müslüman erkek nüfus için kura usulü 170'te bire düşerek; askere alınması gereken 50 bin kişi içerisinde Müslüman erkek sayısı 33.334 nefere inerken, gayrimüslim erkek sayısı 16.666 nefere olacaktır. Irak hattı, sınırdaki yerleşimler ve bazı adalar geçici olarak istisna tutulduğunda gayrimüslim teb'adan askerlik hizmetine alınacak nefer sayısı 17.500'e çıkacaktır. Muvazzaf askerlik süresinin beş yıl olduğu göz önünde bulundurulduğunda yıllık olarak gerçekleştirilecek 3.500 kişilik alım ile cizye tahsilinden kaynaklanacak açığın önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Üstelik bunların silah konusundaki tecrübesizlikleri ve ilk defa kara ordusunda görev alacakları düşünüldüğünden topluca askere alınmaları daha uygun görünmüştür. Önceki dönemlerde askerlik hizmetinden muaf olmak için 50 mecdiye altınının ödenmesi gerekli görülmüştür. Savaş zamanlarında ise bu rakam 80 mecdiye altınına kadar çıkmıştır. Kırım Savaşı ile birlikte öncelikle bu bedelin istikrarlı bir para birimine bağlanması gerekli görülmüştür. Bunun üzerine muafiyet ödemesinin mecdiye altınına bağlanması ve askerlik hizmetinin

genele yayılması ile birlikte muafiyet için ödenecek bedelin 60 mecdiye altını olarak belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Böylelikle gayrimüslimlerden askere alınacak toplam 16.660 kişiden tahsil edilmesi öngörülen i'ane-i askeriye ile 999.960 adet mecdiye altını elde edilebilecek ve her yıl silah başı yapacak olan 3.500 gayrimüslim erkek de i'ane-i askeriye ödemeyeceklerinden aynı hesap üzerine 210 bin mecdiye altını düşüldüğünde geriye 789.960 adet mecdiye altını kalacaktır. Bu meblağ gayrimüslim nüfustan, hal ve iktidarlarına göre yapılacak taksimat neticesinde alınacaktır. Tanzimat Meclisi, sayımdaki olası hatalardan dolayı 1855 senesi için tahsil edilecek i'ane-i askeriyede dörtte bir oranında indirim yapmış ve tahsil edilecek vergi tutarı 62.500.000 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu rakamın cizye uygulamasından tahsil edilen gelire yakın olması, hükümetin cizyenin kaldırılmasıyla ortaya çıkan kaybı i'ane-i askeriye ile dengelemek istediğine işaret etmekteydi (BOA, İ. MMS 132/5650, Gülsoy 2010: 82, 84, 95).

Gayrimüslim teb'adan asker alınacak bölgelere bir evamir-i aliyye yazılarak; askerlik hizmetinin İslam ehlinde başka tüm teb'aya yayılmasına, askere alınacaklarda aranacak vasıflara ve bedelen askerlik yapacaklara tevzi' edecek i'ane-i askeriyenin esaslarına ilişkin bilgiler verilmiştir. Buna göre tayin olunacak sayının askere alınması ve kalanının ise bedelen hizmet vermek üzere genel vergiden hariç olarak i'ane-i askeriye adında bir vergi ödemesi, askere alınacakların 20 – 30 yaş aralığında güzide, tûvânâ ve askerliğe yarar durumda olmaları ve sakat ve alil olmamaları şart koşulmuştur. Bedenen askerlik yapacaklara yol esnasındaki harcamaları için 300'er dirhem ekmek ve 40 para katık baha verilmesi, bedelinin ise senet karşılığında mal sandıklarından sağlanması uygun görülmüştür. Asker alımında en uygun ve adil usul, kura usulü olmasına karşın vaktin elvermemesi nedeniyle her sancığın nüfusuna göre vereceği nefer sayısı belirlenecek ve bu sayı kazalara ve köylere göre de taksim edilecektir. Bu askerlere, seçilmelerinde ve görev yerlerine kadar olan yolculuklarında, görevli memurlar, kocabaşılar ve ahaliden ileri gelenler refakat edecektir. Bu görevlilere tayin edildikleri bölgelerdeki harcamalarını karşılamaları için harcırahlar verilecektir (BOA, İ. MMS 132/5647).

Gayrimüslimlerin askere alınacakları bölgelere göre sevkiyatı gerçekleştirecek görevlilerin alacakları harcırahlar, Tablo 2'de gösterilmiştir. Buna göre görevlilere verilmesi gereken toplam harcırah bedeli 535 bin kuruş civarın-

dadır. Bu meblağın yüksekliği, Osmanlı Devleti özelinde askere alım faaliyetlerinin zorluğu ve alım sürecinin uzunluğu bakımından fikir vericidir. Görevlendirilen toplam memur sayısı sadece 31'dir. Alım yapılacak bölgelerin genişliği dikkate alındığında devlet tarihinde bir ilki temsil etmek üzere alım sürecinin organize edilmesinin oldukça zor olduğu da aşikârdır.

Tablo 2: *Gayrimüslim Asker Alımı ve Görevlendirilen Memurlar*

Bölge	Memur Sayısı	Harcârâh (Kuruş)
Edirne, Gelibolu, Tekfûrdağı, Biga	2	30.000
Filiba, Zağra, Sofya, Samako, Köstendil	3	40.000
Tırnovi, Şumnu, Varna, İslimiye, bazı kazaları hariç Silistre Sancağı	2	30.000
Sahra Nahiyesi ile Belgradcık harici Vidin Sancağı	1	30.000
Leskofça, Ürgüp ve Kurşunlu kazaları harici Niş Sancağı	1	20.000
Üsküp, Manastır, Kesriye, Selanik, Siroz ve Drama	4	67.000
Trabzon, Canik, Gümüşhane, Ordu ve Karahisar	2	30.000
Erzurum ve Muş	2	35.000
Sivas, Amasya, Diyarbekir, Siirt, Mardin, Harput, Maden, Dersim ve Besni	3	70.000
Hüdavendigâr, Kütahya, Karahisar, Karesi ve Erdek	3	53.000
Sinop, Kastamonu, Bolu, Viranşehir ve Kocaili	1	15.000
Suğla, Aydın, Menteşe, Saruhan, Denizli	2	38.000
Ankara, Çankırı, Bozok ve Kayseri	2	35.000
Konya, Burdur harici Hamit, İçel, Alanya ve Teke	3	42.500
Toplam	31	535.500

Kaynak: BOA, *İ. MMS 132/5647*, 8 Şaban 1271.

Asker alımının hızlandırılması amacıyla alım yapılacak her sancağa birer memur atanmasının faydalı olacağı düşünülmüştür. Ancak tahminen 60 – 70 civarında sancak olduğundan, bu sayıda işgüzar ve tecrübeli asker bulmanın imkânsız olması, bulunsa bile masrafın çok fazla artacağından hareketle birbirine yakın her 4 – 5 sancaktan birer daire teşkil edilerek; her daireye bir memur tayin edilmesi uygun görülmüştür. Askerler, toplandıkça sancak başlarında muayene edilecek ve aralarında askerliğe uygun olmayacak surette hastalığı olanların değiştirilmesi istenecektir. Muayene işlemleri için İstanbul'dan memurlar gönderilecek ve bu memurlar gidecekleri yerlerin vali, mutasarrıf ve kaymakamlarına önceden haber vereceklerdir. Sabıka

kaydı olanlar ve çeşitli şekilde suça karışmış olanlar, askerlik hizmetine kabul olunmayacaktır. Askerlerin yolculuk esnasında konaklayacağı mahaller önceden belirlenecek ve konaklayacakları yerlerdeki asayiş ve edeppleri koca-başlıları tarafından sağlanacaktır. Yol esnasında hasta olanlar nakledilecekleri iskelelerdeki mülkiye memurlarına bırakılacak, tabip var ise muayene olunacak ve iyileşmeleri durumunda İstanbul'a gönderileceklerdir. Alınacak askerlerden çarığı olmayanlar var ise bedeli mal sandıklarından karşılanmak üzere kendilerine birer çift çarık verilecektir. Anadolu'dan alınan askerler Antalya, İzmit, Sinop, Samsun ve Trabzon iskelelerinden, Rumeli tarafından alınan askerler ise Selanik, Tekfurdağı, Gelibolu ve Varna iskelelerinden firar etmelerini engellemek amacıyla yanlarında bulunan zaptiye neferleri ile birlikte, giyim ve kuşamları tanzim edilerek, birlik haline sokulmuş bir şekilde İstanbul'a getirilecektir (BOA, İ. MMS 132/5647).

Bununla birlikte devlet, bazı bölgeleri, özel durumları gereğince gayrimüslim asker alımından muaf tutmuştur. Yunan eşkıyalarının Osmanlı – Yunan sınırındaki düşmanca hareketleri nedeniyle, Tırhala Sancağı ile Yanya Eyaleti'nin Narda, Preveze gibi sancakları asker alımından muaf tutulmuş; bölgenin gerginliği ve Yanya halkının kaba mizaçları gereğince bölgede fazladan gerginlik yaratılmaması amaçlanmıştır. İşkodra Sancağı, henüz Tanzimat dairesine alınmamış olması nedeniyle, Bosna ve Hersek sancakları ile Vidin ve Niş eyaletleri ise Sırp sınırına yakınlığından ötürü mevki gereğince asker alımına münasip görülmemiştir. Edirne, Selanik, Üsküp ile birlikte Rumeli eyaletlerinden Arnavutluk dâhilinde bulunan Prizren ve Ohri sancakları ve savaş hali nedeniyle aşırı derece yıpranmış olan Silistre Sancağı gayrimüslim asker alımına dâhil edilmemiştir. Anadolu tarafında ise uzaklığı nedeniyle Musul, Bağdat, Şehr-i Zor, Hakkâri ve Trablusgarp eyaletleriyle Adalar müstesna tutulmuştur. Arabistan kıtasındaki livalar ise henüz kura usulü icra edilemediğinden istisna tutulmuştur. İstanbul'dan ise normal koşullarda kura ile Müslüman asker bile alınmamakla birlikte gönüllü olanların askere alınmasına izin verildiği gibi gayrimüslim ahaliden dahi gönüllü olarak askerlik hizmetinde bulunmak isteyenler olursa askere alınmalarına izin verilmiştir (BOA, İ. MMS 132/5647).

Diğer bir konu da askere alınacak gayrimüslim askerlerin hangi tabur ve birliklerde görevlendirileceği olmuştur. İlk sefer askere alınacak gayrimüslim askerler, İngiliz Ordusu'nun emrine verileceğinden bir sorun ortaya çıkma-

yacağı düşünülmüş fakat Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî kararı olup sonradan mecliste okutulan fezlekedeki gayrimüslim bölüklerinin, Osmanlı Ordusu dışında istihdamlarının uygun olmayacağı ve bu askerlerin nizamiye taburlarında istihdam edilmelerinin en hayırlısı olacağı ifade olunmuştur. Nizamiye taburlarına yerleştirilecek bu askerlerin ta'yınat ve elbiselerinin nizami olması, perhizlerine uygun şekilde beslenmeleri ve Pazar ve Yortu günlerinde ibadetlerini serbestçe gerçekleştirebilmeleri için papaz ve hahamların görevlendirileceği Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî fezlekesinde belirtilmiştir (BOA, İ. MMS 132/5647).

Tüm düzenlemelere karşın Devlet, gerek gayrimüslim teb'asının askere sevinde gerekse cizyenin yerini alan i'ane-i askeriyenin tahsilinde oldukça büyük sıkıntı çekmiştir. Nüfus sayımının yapılamamış olması vergi tahakkukunun gerçekçi bir oran üzerinden yapılmasını imkânsız kılmış, vergi tahsil dönemlerindeki karışıklık tahsilat takvimini gerek devlet gerekse halk açısından içinden çıkılmaz bir hale sokmuş, önceki dönemlerden tahsil edilememiş cizye bakiyeleri bir türlü kapatılamamıştır. İ'ane-i askeriyelerin bir kısmı cizyeye karşılık sayılmışsa da bazı bölgelerde ahaliden her iki vergi de talep edilmiştir. Bazı bölgelerde ise i'ane-i askeriyeye ile birlikte i'ane-i harbiye de talep edilmiş sonuçta mükerrer talepler ortaya çıkmıştır. İ'ane-i askeriyenin tevzi sırasına bazı bölgelerde gayrimüslim nüfusun dinler arası dağılımına dikkat edilememiş, pek çok yerde ise ahali i'ane-i askeriyeye ödememekte direnç göstermiştir. Gayrimüslimlerin Osmanlı Ordusu'nda istihdamına ilişkin olarak Tanzimat Meclisi tarafından verilen kararın ilanının ardından Yanya ve Tırhala bölgelerinde bulunan Hristiyan halkın bir kısmı Yunanistan'a, Bosna'da bulunan Hristiyan halkın bir kısmı ise Avusturya'ya kaçmaya başlamış ve Niş Eyaleti'nin Sırbistan sınırına yakın bölgelerindeki Hristiyanların çoğu dağlara kaçmıştır. Devlet bunu güçle engelleyebilmiştir. Hükümet, Rumeli'de yaşayan on binlerce insanın topraklarını terk etmesi durumunda ortaya çıkabilecek ekonomik, sosyal ve siyasi sıkıntıları göz önünde bulundurarak sınır bölgelerinde yaşayan Hristiyan halktan asker alımını durdurdu. Dolayısıyla gayrimüslimlerin askere alınması sınırlı bir şekilde bahriye sınıfı üzerinden gerçekleştirilebilmiştir (BOA, İ. MMS 132/5650, BOA, İ. MMS 8/347, BOA, HR. MKT 130/44, BOA, HR. MKT 185/10, BOA, A. MKT. UM 222/95, BOA, A. MKT. UM 257/67, BOA, A. MKT. UM 199/90).

Sonuçta Osmanlı nüfusunun yarıya yakınına oluşturan farklı gayrimüslim topluluklar da 1909 yılına kadar donanma için küçük ölçekli askere alımlar hariç büyük ölçüde askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur. Gayrimüslimlerin ödemekle mükellef tutulduğu cizye vergisinin yerini alan i'ane-i askeriye ya da bedel-i askeriye adları altında alınan ödemeler, geçici bir uygulama gibi başlamış olsa da zamanla bir kural halini alarak onları resmen askerlikten muaf kılmıştır (Çadırcı 1985: 77, Heinzelman 2009: 217). Orduya sadece Müslüman nüfustan asker yazılması politikası devrin diğer Avrupalı ordularına karşı Osmanlı Ordusu'nu daha dar bir insan havuzundan beslemek zorunda bırakmıştır (Yıldız 2009: 476). Osmanlı askere alma sistemi 1846 – 1909 arasındaki dönemde gönüllü profesyonellikten yurttaş askerliğine doğru bir dönüşüm geçirdiyse de pratikte hiçbir zaman bütün ulusu kapsayan umumi bir zorunlu askerlik uygulaması halini alamamıştır (Çadırcı 1985: 76-77). Bunda içsel olarak etkili olan önemli bir unsur, Osmanlı birliklerinin savaşma ruhunun yüksek ölçüde dini bir kimlik taşıması ve gayrimüslim asker alımının orduya bir külfet getireceği gibi Müslümanların moralini de bozacağı düşüncesidir (Zürcher 1998: 445). 1909 yılında bedel-i askeriyenin kaldırılarak tüm gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının askerlikle mükellef tutulmasına yönelik zorunlu askerlik uygulaması ise 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi ile son bulmuş ve 1919 yılında İtilaf Devletleri'nin talepleri üzerine Osmanlı ordusundaki tüm gayrimüslimler terhis edilmiştir (Gülsoy 2010: 203-204).

Sonuç

Asker sevkıyatı ve ordudaki istihdam süreci savaş lojistiğinin öncelikli aşamasını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti, hükmettiği geniş coğrafya üzerinde çok sayıda ve farklı dine mensup halkı teb'ası olarak barındırmıştır. Batı'daki askeri teknolojik bilginin transfer edilerek benimsenmesi ve yeni teknolojik bilginin üretilmesi adına Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin istihdamına her zaman önem vermiştir. 18. yüzyıl ile birlikte yabancı askerî uzmanların istihdamı gerçekleştirilen reform ve yenilik hareketleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bağlı bölgelerden seferber edilen birlikler dışında Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimler ise Kırım Savaşı öncesinde cizye vergisi karşılığında askerlikten muaf tutulmuştur.

Kırım Savaşı sırasında da pek çok yabancı asker ve uzman Osmanlı ordularında görev yapmıştır. Bu dönemde yabancı askerlerin istihdamının temel kaynağını başarısız Macar ve Leh isyanları ile oluşturulan ittifak ağları

çerçevesinde İngiltere ve Fransa oluşturmuştur. Bunlardan bir kısmı ordu içerisinde kendilerine itaatin sağlanması amacıyla Müslüman isimleriyle görevlendirilmiştir. Yabancıların askere alımında Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye düzenleyici bir rol üstlenmiştir. Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimlerin istihdamında ise savaş zamanı alınan acele kararların ve yetersiz düzenlemelerin de etkisiyle başarılı olunamamıştır. Başarısızlıkta toplumsal dinamiklerin de payının olduğu ifade edilebilir. Sonuçta devlet, savaş süresince hem asker sayısını arttırmada başarısız olmuş hem de cizye vergisinin kaldırılmasının neden olduğu maddi kaybı telafi edememiştir. Aynı zamanda Kırım Savaşı özelinde bir yurttaş ordusu oluşturma çabası da başarısızlığa uğramıştır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., Ayniyat, Defter, No: 618, No: 723.

BOA., A. AMD. 50/44, 61/1.

BOA., A. MKT. NZD. 102/83, 108/98, 135/66.

BOA., A. MKT. UM. 160/41, 199/90, 222/95, 257/67.

BOA., İ. DH. 324/21110, 331/21320.

BOA., İ. HR. 108/5320, 109/5348, 111/5412, 111/5427.

BOA., İ. MMS. 2/88, 8/347, 132/5647, 132/5650

BOA., İ. MVL. 333/14288,

BOA., HR. MKT. 79/3, 90/6, 92/21, 100/79, 102/67, 130/44, 185/10.

BOA., HR. SYS. 1346.

BOA., HR. SYS. 1348.

Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Klasör 4, Dosya 43, Fihrist 10-4.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, Def'a: 496, 8 Aralık 1853.

Takvim-i Vekayi, Def'a: 523, 14 Mayıs 1855.

Basılı Kitap, Makale ve Diğer Eserler

Agoston, Gabor (2006). *Barut, Top ve Tüfek*. Çev. Tanju Akad. Kitap Yayınevi.

Aktepe, Münir (Yay.) (1993). *Vak'a-Nüvis Ahmed* Lütfi Efendi Tarihi. C. IX. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arbanasz, İldiko ve György Csorba (2013). "György Kemty (İsmail Paşa)'nin 29 Eylül 1855 Kars Kalesi Müdafaasından Bahseden Hatıratı". Macar Generaleri Osmanlı Hizmetinde. Macar-Türk Dostluk Derneği Yay. 69-98.

- Aydüz, Salim (1999). “Osmanlı Devleti’nde Ateşli Silah Sanayii ve Top Döküm Teknolojisi 1453 – 1566”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. C. VI. Ed. Güler Eren. Yeni Türkiye Yayınları. 633-645.
- Aydın, Mahir (1992). Şarkî Rumeli Vilayeti. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Badem, Candan (2010). *The Ottoman Crimean War: 1853 – 1856, (Ottoman Empire and Its Heritage)*. Leiden, Boston: Brill Academic Publishers.
- Beydilli, Kemal (2008). “Sadık Mehmed Paşa”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yay. 396-397.
- Csorba, György (2002). “Macar Mültecileri”. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 12. Ankara. 805-812.
- Çadırcı, Musa (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi”. *Askeri Tarih Bülteni* 18: 59-75.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2006). *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853 – 1856)*. Tarih Dizisi. İstanbul.
- Ertaş, Mehmet Yaşar (2008). “Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç: Ordunun Toparlanması”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 19: 211-233.
- Gençoğlu, Mustafa (2015). “Batı Bilgi ve Teknolojisinin Osmanlı Bahriyesine Aktarımı”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXXIV (58): 603-628.
- Gülsoy, Ufuk (2010). *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı’nın Gayrimüslim Askerleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gümüş, Musa (2010). “Mehmed Sadık Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Kazak Süvari Alayı”. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/3: 1362-1375.
- _____, (2015). “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beiyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?”. *Tarih Okulu Dergisi* 8 (XXIII): 363-387.
- Heinzelman, Tobias (2009). *Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğunda Genel Askerlik Yükümlülüğü, Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826 – 1856*. Çev. Türkis Noyan. Kitap Yayınevi.
- Karpat, Kemal (2002). “Kossuth in Turkey: The Impact of the Hungarian Refugees in the Ottoman Empire 1849-1851”. *Studies on Ottoman Social and Political History*. Brill. 169-184.
- Kmety, György (2013). “Kars Savunması 29 Eylül 1855 Bir Hatırat”. Çev. Murat Şahin ve Dursun Ayhan. Macar Generalleri Osmanlı Hizmetinde. Macar-Türk Dostluk Derneği Yay. 99-147.
- Lewis, Bernard (1977). “Slade On Turkey”. *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*. Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri. 11-13 Temmuz. Ankara.
- Murphey, Rhoads (1992). “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rollerini”. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Ortaylı, İlber (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öz, Muzaffer (1990). “Yeniçeri Ocağı'nın Lağvından Sonra Osmanlı Ordusundaki Gelişmeler”. *Askeri Tarih Bülteni* 29: 7-26.
- Özcan, Besim (2011). “İngiliz Amirali Sir Adolphus Slade'in Türkiye İzlenimleri”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 10: 29-51.
- Parker, Geoffrey (2004). *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659, The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries's Wars*. Cambridge University Press.
- Slade, Adolphus (1943). *Türkiye ve Kırım Harbi*. Çev. Ali Rıza Seyfi. Genelkurmay Askeri Matbaası.
- Wilson, Peter (1999). “Economic Warfare, 1450 – 1815”. *War in the Early Modern World, 1450 – 1845*. Ed. Jeremy Black, Routledge. 177-206.
- Yıldız, Gültekin (2009). *Neferin Adı Yok (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum, 1826 – 1839)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, Gültekin (Ed.) (2013). *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792 – 1918*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yurdakul, İlhami (2008). “Osmanlı Ordularının Askeri İhtiyacının Karşılansında Yeni Bir Yöntem Kura Sistemi 1839 – 1914”. *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular, Oluşum, Teşkilat, İşlev*. Ed. Feridun Emecen. İstanbul: Kitabevi Yayınları. 433-442.
- Yüzbaşı Fevzi (1927). *1853 – 1856 Türk Rus Harbi ve Kırım Seferi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Zürcher, Erik-Jan (1998). “The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844- 1918”. *International Review of Social History* 43 (3): 437-449.

Employment of Non-Muslims in the Ottoman Army in the Case of the Crimean War*

Mehmet Çetin**

Recep Kök***

Abstract

Recruitment is one of the most important component of the warfare. Recruitment reflects the economic capacity as it reflects the military capacity of the state. Employment of foreign soldiers and foreign military experts in the army usually find place in the recruitment process to increase the number of combatant forces, to transfer the developed military technology and to increase the value of human capital in the army. The principal source of foreign military elements in Ottoman warfare in Classical Era were technology transfer and migration from the west. Ottoman Empire benefited from foreign soldiers and military experts through the alliance networks during the Crimean War. In this study, recruitment of non-muslims who demanded to be employed in Ottoman Army during the Crimean War is examined. In this concept the aim of the study is to detail the procedures and the processes related with the recruitment of the non-muslims, to emphasize the blockage points of the system that tried to be evolved through a national army during the war and to explain the functioning of it in the warfare in the case of the Crimean War. The contribution of this study to the literature will be in this direction. Findings point out that employment of foreign soldiers in Ottoman Army developed according to the political conjuncture of the period and the aim of creating a citizen army has not been achieved with in the context of employment of Ottoman non-muslims in army in the case of Crimean War.

Keywords

The Crimean War, Non-muslims, Recruitment, Employment, Warfare

Jel Codes

H56, J15, J61, N43.

* Date of Arrival: 13 December 2015 –Date of Acceptance: 13 July 2016

You can refer to this article as follows

In-text: (Çetin ve Kök 2018: Page)

References: Yapıcı, Utku (2018). Çetin, Mehmet - Kök, Recep (2018). Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu'nda Gayrimüslimlerin İstihdamı. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 85: 1-24.

** Asst. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, FEAS, Department of Economics, İzmir, Turkey
mehmet.cetin@deu.edu.tr

** Prof. Dr, Dokuz Eylül University, FEAS, Department of Economics, İzmir, Turkey
recep.kok@deu.edu.tr

Занятость немусульман в Османской армии в период Крымской войны*

Мехмет Четин**

Редржеп Кёк***

Абстракт

Набор рекрутов является одним из наиболее важных компонентов войны. Вербовка отражает экономический потенциал, как она отражает военную мощь государства. Занятость иностранных солдат и военных специалистов в армии, как правило, используется, чтобы увеличить военную мощь, перенять новые военные технологии и повысить качество человеческого капитала в армии. Основным источником иностранных военных элементов в Османской армии классической эпохи были передача технологий и миграция с запада. Во время Крымской войны Османское государство в значительной степени выиграло от иностранных солдат и специалистов союзников. В исследовании рассматривается вербовка в период Крымской войны немусульман, которые хотели служить в Османской армии, а также обязательный военный призыв, применяемый к немусульманам. Рассмотрены детали процесса и процедуры оформления немусульман на службу в Османскую армию, анализируются препятствия системы в переходе к национальной армии во время войны, выясняется их роль в логистике военных походов Крымской войны. Вклад этого исследования в литературу определяется этим. Выводы показывают, что занятость иностранных солдат в Османской армии развивалась в соответствии с политической конъюнктурой этого периода, и цель создания гражданской армии не была достигнута с использованием османских немусульман в армии в период Крымской войны.

Ключевые слова

Крымская война, немусульмане, вербовка, занятость, военная логистика.

Классификация Jel

H56, J15, J61, N43.

* Поступила в редакцию: 13 декабря 2015 г. – Принято в номер: 13 июля 2016 г.
Выможетесослатьсянаданнуюстатью следующимобразом:

В тексте: (Çetin ve Kök 2018: страница)

Литература: Yarıcı, Utku (2018). Çetin, Mehmet - Kök, Recep (2018). Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu'nda Gayrimüslimlerin İstihdamı. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 85*: 1-24.

** д-р, преп., Университет Докуз Эйлюль, факультет экономики и управления, кафедра экономики, Измир / Турция
mehmet.cetin@deu.edu.tr

*** Проф., д-р, Университет Докуз Эйлюль, факультет экономики и управления, кафедра экономики, Измир / Турция
recep.kok@deu.edu.tr